

A NICEAI ZSINAT HATÁSÁNAK ELSŐ SZÖVEGES NYOMAI A KÖZÉPKORI MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

SOMOGYI SZILVIA¹

ABSTRACT

„2025 – Nicaea 1700”

*The Earliest Textual Traces of the Influence of the Council of Nicaea
in the Medieval Kingdom of Hungary.*

The impact of the first ecumenical council of the Christian Church, the Council of Nicaea (325), on the development of ecclesiastical dogma—and, through it, on Christian thought up to the present day—can hardly be overestimated. The 1700th anniversary of the council’s convocation has brought, and continues to bring, a remarkable revival of international historical, theological, dogmatic, art historical, and reception-historical research, as well as the synthesis of centuries of scholarly results worldwide. Hungarian ecclesiastical historiography, for its part, may contribute to these international currents with smaller or greater additions in the field of reception history.

This brief communication seeks, on the one hand, to explore how, where, and in what form a person who had renounced paganism and embraced Christianity in the Kingdom of Hungary – itself converted around the turn of the first millennium—and their descendants a century later encountered those tenets of the Christian faith that had been taking shape in the universal Church since the Council of Nicaea. On the other hand, it attempts to trace the earliest textual vestiges of this reception preserved in Hungarian sources. Among these, particular attention is given to one of the earliest surviving witnesses – the so-called Hartvik Agenda (also known as the Agenda Pontificalis) – and to the Latin text of the Niceno-Constantinopolitan Creed preserved in its conciliar *ordo*. The study concludes with several brief historical-philological and critical remarks concerning this text.

¹ A szerző ELTE HTK BTK Moravcsik Gyula Intézet tudományos munkatársa, illetve az MCA Collegium Professorum Hungarorum kutatója. A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

BEVEZETÉS

A keresztény egyház első egyetemes zsinatának, a niceai zsinatnak (325) a hatása az egyház dogmáinak fejlődésére, ezáltal pedig máig hatóan a keresztény gondolkodásra, aligha túlbecsülhető. A zsinat megtartásának 1700. évfordulója a vele kapcsolatos nemzetközi történeti, teológiai, dogmatikai, művészettörténeti, recepciótörténeti kutatások megélénkülését, a sok évszázados kutatás eddigi eredményeinek összegzését hozzák magukkal világszerte. A magyar egyháztörténeti kutatás ezek főszórához a maga részéről kisebb-nagyobb recepciótörténeti adalékokkal is hozzájárulhat.

E rövid közlemény részben azt a kérdést járja körül, hogy az ezredfordulón kereszténnyé lett Magyar Királyságban egy a pogányságot elhagyó és a kereszténnyé váló ember, valamint egy évszázaddal későbbi utódai hol, hogyan és milyen formában találkoztak a keresztény hit azon tételeivel, amelyek az egyetemes egyházban már a niceai zsinat óta formálódtak. Másrészt ezek recepciójának a hazai forrásokban ránk maradt legkorábbi szöveges nyomait kísérli meg kitapogatni és ezen források közül az egyik legkorábbihoz – az ún. Hartvik-agenda, vagy más néven Agenda Pontificalis zsinati ordójában ránk maradt niceai-konstantinápolyi hitvallás latin szövegéhez – apró történeti-filológiai kritikai megjegyzéseket is fűz.

1. A FIDES, AZ ORATIO DOMINICA, A CREDO, A CREDULITAS, A SIMBOLUM ÉS A KÖZÉPKORI HÍVŐ

Solymosi László az 1515-ös veszprémi zsinati határozatokhoz írott bevezetőjében, a szentségekről szóló határozatokat értelmezve írta le, hogy a középkori hívők körében a késő középkori Magyar Királyságban a bérmlásra is többnyire gyermekkorban került sor, amint pedig a gyermek olyan életkort ért el, amikor a rosszat a jótól már meg tudta különböztetni, gyónást is végzett. Ez utóbbi pedig alkalom volt a plébánosok számára, hogy megbizonyosodjanak róla, híveik tudják a Miatyánk, az Üdvözlégy és az Apostoli Hitvallás szövegét.² A késő középkori esztergomi zsinati könyv szövegváltozatai már a 14. század utolsó harmadában tartalmazták azt az előírást, a keresztség szentségéről szóló részben, hogy a keresztszülők tanítsák meg maguk, vagy taníttassák meg kereszty gyermekeiknek az Apostoli Hitvallást – a latin szöveg szerint „Symbolum scilicet Credo” – valamint a Miatyánkot – a latin szöveg szerint „Pater Noster scilicet Dominica Oratio”.³ A középkori Magyar Királyság határozata e tekintetben nem egyedi, egyrészt ez az előírás a zsinati határozatok

² A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozata, 20.

³ *Leges ecclesiasticae* III., 261.

feltárt, 13. század végi nyugat-európai forrásaiban is szerepel,⁴ ez a szövegrész is onnan való átvétel,⁵ másrészt a IV. lateráni zsinat (1215) utáni klasszikus egyházmegyei zsinati könyvek tucatjai, sőt százai írják elő ezen imádságok tudását a híveknek Európa-szerte.⁶

Ha a magyar államalapítást megelőző, karoling-kori egyházi (és velük vegyesen világi jellegű) előírásokra, kapitulárékra tekintünk, akkor azt találjuk, hogy maga az előírás, amely a keresztény híveknek több imádság fejből tudását irányozza elő, a középkori nyugati egyház viszonylag korai és viszonylag egységes hagyománya, a 8. században már nagyon jól adatolható. Többek között már a 796-os friuli zsinat – ennek a zsinatnak a „filioque” niceai hitvallásba való beillesztésével kapcsolatban is szerepe volt⁷ – határozatai között szerepel, hogy korra, nemre és társadalmi állapotra való tekintet nélkül minden hívőnek kívülről (*memoriter*) kell tudni a hitvallást (*Symbolum*) és a Miatyánkot (*Oratio Dominica*).⁸ Ilyen jellegű határozat ismétlődött meg a Nagy Károly konstantinápolyi követi szerepét is ellátó Haito (Hetto) bázeli püspök 813 előtt keletkezett határozatgyűjteményében, amely az Apostoli Hitvallás (*Symbolum Apostolorum*) és a Miatyánk (*Oratio Dominica*) memoritert írja elő a hívek számára latinul és saját nyelvükön⁹ is, amely tudás a hit bizonyítását szolgálja úgy az imádságok szóbeli elmondása, mind szívbéli vallása által.¹⁰

Adémar de Chabannes (Ademarus Cabannensis 989–1034) francia szerzetes, krónikairó, a kereszténnyé vált Magyar Királyság kortársa. A magyar történetírásban leginkább idézett és egyúttal legvitatottabb krónikás híre szerint Ottó császár (980–1002) lándzsát küldött István királynak.¹¹ Ezzel a korai magyar történelem szempontjából igen fontos értesülésével forrásértéküket tekintve bár nem vetekszenek

⁴ A késő középkori esztergomi zsinati könyv nyugati forrásairól: Somogyi: Az esztergomi szinodális könyvről, 3–10., Somogyi: Az esztergomi egyházmegye, 738–742.

⁵ Durand: Instructions et constitutions, 13.

⁶ Az érett középkor nyugat-európai zsinati határozatainak szövegtörményeit tartalmazó Corpus Synodali adatabázis a *symbolum* keresőszóra 99 találatot ad.

⁷ Grzywaczewski: Filioque, 568.

⁸ MGH Conc. 2, 1., 189.: „Symbolum vero et orationem dominicam omnis Christianus memoriter sciat, omnis aetas, omnis sexus omnisque conditio, masculini, feminae, iuvenes, senes, servi, liberi, pueri, coniugati in nuptaeque puellae, quia sine hac benedictione nullus poterit in caelorum regno percipere portionem.”

⁹ A legújabb szakirodalom szerint a latin nyelvű imádságok korai, akár 11. század elején/közepén is szükségképpen létező korai magyar fordításai nyomot hagytak a magyar nyelv egyházi szókészlet alapszavai, pl. az egyház kifejezés jelentésének alakulásán. Részletesen erről ld. Tóth Endre: Mióta járunk templomba? (Templom és egyház) 93–107., különösen: 103–107., 111. és 113.

¹⁰ MGH Capit. episc. 1., 210.: „Secundo iubendum, ut oratio dominica, in qua omnia necessaria humanae vitae comprehenduntur, et symbolum apostolorum, in quo fides catholica ex integro comprehenditur, ab omnibus discatur tam Latine quam barbarice, ut, quod ore profitentur, corde credatur et intelligatur.”

¹¹ Gerics – Ladányi: Szent István lándzsája, 3.

a 11. század első évtizedeiben írt zsinati beszédei – latin címük szerint *Sermones ad synodum* – tény azonban, hogy utóbbiak igen kevésbé ismertek a magyar történetírásban. Általában véve e forrás jelentőségét az adja, hogy a magyar államalapítással és a kereszténység felvételével gyakorlatilag egy időben létező, élő egyházi gyakorlatokat ír le – vagy legalábbis ezt feltételezhetjük – még ha szövegei nem is a magyar viszonyokat figyelembe véve készültek és nem is egy közvetlenül a keresztény hitre tért nép számára íródtak. Beszédeit a zsinatokon megjelenő papság számára jegyezte le, útmutatásul. Adémar szövege ezeknek a püspöki gyűléseknek (*episcoporum concilia*) évente kétszeri megtartásával számol, mégpedig az elsőt pünkösd előtt négy héttel, a másodikat pedig október idusára ütemezve.¹² Mind az éven belüli ütemezése ezeknek a püspöki – kvázi tartományi, korai a szakirodalomban a világiak részvétele miatt vegyes zsinatoknak nevezett – gyűléseknek, mind pedig annak előírása, hogy a megjelenő püspökök fontos feladata a zsinatok alkalmával a keresztény hit dogmáiról való tárgyalás,¹³ a *Sermones*ban a Pseudo-Isidorusi törvénygyűjtemény előírásaira megy vissza.¹⁴ A zsinati beszédek közül a *De Symbolo* című nyilvánvalóan azért foglalkozik kiemelten a Hitvallással és magyarázatával, hiszen e szöveg foglalja magában a keresztény hit dogmáit a hívek felé a papok által közvetíthető és közvetítendő módon. A Miatyánk (*Oratio Dominica*) és az Apostoli Hitvallás (Ademár latin szövegében *Symbolum seu Credulitas*) szövegének a hívek általi fejből való tudása Ademár értelmezésében nem csak a keresztény hitbe való belépő, hanem maga a különbség, amely az embert az állattól, a keresztényt a többiektől megkülönbözteti, mert aki a Hitvallást és a Miatyánkot nem tudja az „quasi non homo sed pecus est”, mert nem tudja hitét megvallani.¹⁵ Ezen szövegek fejből való tudása mind a katekizáció, mind a keresztség, mind pedig a bértálás

¹² Bon: Les Sermons d'Adémar de Chabannes, 155.

¹³ Bon: Les Sermons d'Adémar de Chabannes, 155.: „Et sicut canones apostolorum precipiunt ut episcoporum concilia bis in anno fiant (unum in quarta septimana a Pentecosten; alterum in duodecimo die mensis octubris), ut inter se invicem dogmata pietatis, id est catholicae fidei, explorent et emergentes ecclesiasticas contentiones amoveant, ita post apostolos constitutum est a sanctis episcopis qui in locis eorum successerunt ut bis in anno concilium minorum episcoporum, id est presbiterorum, cum majore episcopo, id est qui eis preest, celebretur, maxime propter catholicam fidem, ut ab omnibus firmissime teneatur”.

¹⁴ PL 130. col. 283–284.: „Propter ecclesiasticas causas, et quae existunt controversias dissolvendas sufficere visum est bis in anno per singulas provincias episcoporum concilium fieri. Semel quidem post tertiam hebdomadam Pascalis festivitatis, ita ut in quarta hebdomada quae consequitur, id est media Pentecoste compleatur, admoneant autem provinciales episcopos hi qui in civitatibus, id est in metropolitanis civitatibus degunt, secundum vero concilium Idibus Octobris habeatur, qui dies apud Graecos Yperberataei mensis decimus invenitur, in ipsis autem conciliis et presbyteros et diaconos presentes esse oportet, et omnes quotquot se laesos existimant, et synodicam expectare sententiam, nec liceat aliquibus apud semetipsos concilia sine metropolitanorum episcoporum conscientia facere, quibus de omnibus causis constat permissum esse iudicium.”

¹⁵ Bon: Les Sermons d'Adémar de Chabannes, 28.

előfeltétele.¹⁶ A 11. század eleji Ademár-féle kíváncsalom e ponton szintén klasszikus Karoling-kori szöveg adaptációja, Theodulfus Aurelianensis 812 körül a keresztség szentségéről íródott művére megy vissza, amely a gyermekek keresztténnyé válásának folyamatában szintén nagy jelentőséget tulajdonít a kereszteny hit tételeit tartalmazó szövegek megtanulásának.¹⁷ Ademár azt tartja kíváncsnak, hogy a papok a híveknek naponta többször mondják el az Apostoli Hitvallást (*Simbolum*), mivel ez a hit alapja („hoc enim fundamentum fidei est”). Megkülönbözteti továbbá ezt a rövidebb (Apostoli) Hitvallást, a hosszabbtól (*Credulitas Maior*), amelyet az egyszerűség kedvéért hívjunk itt most Nicea-Konstantinápolyi hitvallásnak, amelynek a vasárnapi miséken az evangélium után kell elhangoznia.¹⁸

A 11. század első felében élt Berno reichenai apát (c. 970–980–1048), Ademárhoz hasonlóan szintén az éppen keresztténnyé lett Magyar Királyság kortársa; mind Szent István királyhoz, mind Péter királyhoz írt levele, még ha csak kivonatos formában maradtak is ránk, szintén az államalapítás korának kiemelkedő történeti forrásai. A mind II. Henrikkel (973–1024), mind III. Henrikkel (1017–1056) fontos kapcsolatot ápoló Bernónak levelein¹⁹ kívül számos zene- és liturgiátörténeti adatot fenntartó műve is ránk maradt. Az apát a misézés rendjéről szóló írásában (*De quibusdam rebus ad missae officium pertinentibus libellus*) hasonló adatot tartott fent, mint Ademár: a Niceia Hitvallást – latin szövegében *Simbolum*, ám ebben az esetben a szó egyértelműen azt jelenti, mint Ademárnál a *Credulitas Maior* – a misében az evangélium után énekelendő, mégpedig nem a niceai, hanem a konstantinápolyi zsinat szerinti fordításban.²⁰ Berno szövegében megemlékezik arról is, hogy a hajdani galliai és hispániai területek liturgikus gyakorlata eltér Róma liturgikus

¹⁶ Bon: Les Sermons d'Adémar de Chabannes, 28–29.: „Talis nullomodo ad cateizandum (*sic ed.*) neque ad baptizandum neque ad confirmandum tenere aliquem debet, quia has duas brevissimas locutiones dicere non novit”.

¹⁷ PL 105., col. 223–240., kül. 226–227.

¹⁸ Bon: Les Sermons d'Adémar de Chabannes, 28.: „Maiorem vero Credulitatem, quae in concilio Constantinopolitano concordata est, ubi adfuerunt episcopi numero centum quinquaginta, omnibus dominicis diebus ad missas post Evangelium publice recitate, similiter in Natale Domini et Theophania atque Ascensione! Quam maiorem Credulitatem in tempore Theodosii maioris dictatam, quam greci sicut et latini frequentant omnibus dominicis diebus, haec brevis Credulitas a Petro et aliis apostolis dictata comprehendit, nisi quod illa longior et propter haereticos, ista brevior propter omnes laicos, ut eam memoriter tenere etiam omnes parvuli et rustici atque idiotae valeant.”

¹⁹ Györffy, Georgius: *Diplomata Hungariae Antiquissima* 130–134.

²⁰ Berno Avgiensis: *Tractatus Liturgici*, 66.: „Symbolum quoque fidei catholicae post Evangelium recitatur, ut per sanctum Evangelium corde credatur ad iustitiam, per symbolum autem ore confessio fiat in salutem. Quod tamen non secundum Nicenum concilium, sed secundum Constantinopolitanum animus translatus. Concilio quoque Toletano statutum est id omni dominico secundum morem orientalium ecclesiarum decantari.” A szöveget idézi, valamint a kontextusról ott részletesebben ld.: Bruns: *Filioque in der hl. Messe*, 248.

gyakorlatától abban a tekintetben, hogy utóbbi helyen nem énekelték egészen II. Henrik koráig a Hitvallást a misében, ezt pedig azzal okolták meg, hogy ott volt korábban is éneklendő, ahol az eretnecség – ti. az ariánus – elterjedtebb volt.²¹ E mondatok háttérének megértéséhez itt szükséges röviden feleleveníteni azt a szinte minden szakirodalomban megjelenő eseménysort, miszerint a III. toledói zsinattal (589) kezdődött el az a folyamat, amely során az ariánusokkal szemben a Fiú és a Szentlélek istenségét erősítendő bekerült a Hitvallásba a „filioque” betoldás, ám ez az újítás hosszú fejlődés eredményeképpen szilárdult csak meg; III. Leó pápa (795–816) a 9. század elején, hogy a keleti és nyugati egyház közötti törésvonalak ne mélyüljenek, még nem tartotta általánosan éneklendőnek/mondandónak a filioque betoldást a Hitvallásban. A betoldás éneklése éppen II. Henrik császárrá koronázása idején (1014) újra előtérbe kerülő téma a nyugati egyházban.²²

A szakirodalom állításainak megfelelően azt hihetnénk, hogy a III. toledói zsinat (589) és II. Henrik császárrá koronázása (1014) közötti időszakban ránk maradt forrásokban értelemszerűen az Alpoktól északra a filioque betoldásával, az Alpoktól délre fekvő területeken pedig anélkül találjuk meg a Nicea-Konstantinápolyi Hitvallás szövegét. A helyzet azonban talán nem ennyire magától értetődő. Ha a kódexek tucatjaiba bemásolt latin szöveget véletlenszerűen ellenőrizzük, akkor vegyes másolati/használati gyakorlatot találunk a 8. és 9. században, a Karoling-reneszánsznak tekinthető időszakban. A kérdéses betoldás helyén a 8. század első felére datálható, angol területről származó liturgikus könyv a következő szöveget hozza: „*Spiritum Sanctum vivificatorem ex patre procedentem*”.²³ Egy, a 8. és 9. század fordulójára keltezett, veronai másolatnak gondolt, tehát Alpoktól délről származó kódex szövegváltozata: „*et in Spiritum Sanctum, qui ex patre et filio processit*”.²⁴ Ezzel szemben a szintén egészen pontosan ugyanerre az időpontra keltezett, délbajor területekről származó másolati kódexnek gondolt szövegváltozat: „*et in Spiritum sanctum dominum vivificantem, qui ex patre filioque procedit*”.²⁵ Egy 9. század elejére datálható, délnyugat-német területen készült másolatnak gondolt kódex hasonló szöveghelye ellenben: „*et in Spiritum Sanctum dominum et vivificantem ex patre procedentem*”.²⁶ A példák végén pedig, az 1020 körül keletkezett, ún. II. Henrik-féle pontifikáléban²⁷ értelemszerűen: „*Spiritum vero Sanctum non genitum, non creatum, neque factum, sed de patre et filio procedentem*”. Ha másolati kódexek tucatjaiban vizsgálnánk meg a *Credulitas Maior* szövegét, minden

²¹ Berno Avgiensis: *Tractatus Liturgici*, 249.

²² Grzywaczewski: *Filioque*, 570–573.

²³ Salaberga Psalter, Berlin Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. Ham. 553. 1r.

²⁴ BSB Clm 6407. 106v.

²⁵ BSB Clm 14470. 156v.

²⁶ BSB Clm 6330. 55v.

²⁷ Bamberg Msc. Lit. 53. 8v.

bizonyval azt találnánk, amit a kiragadott példák is mutatnak, a *filioque* betoldás egyre több másolatban nyert magának teret a 8. század vége és a II. Henrik császárra koronázása közötti két évszázadban, ám a szöveget – ez esetben nem csak filológiai, hanem e szavak értelme jelentőségéből adódóan dogmatikai értelemben sem lehet – tökéletesen véglegesen egységesnek tekinteni még a 8. és 9. században.

Ademár zsinati beszédében kiemelt jelentőséget tulajdonít a Hitvallás – a szövegrészben az Apostolit értve alatta – papok által hívek felé való közvetítésének. A papoknak azt tanácsolja, hogy ha bárki a hívek közül hozzájuk fordulna azzal a kérdéssel, hogy mit és hogyan higgyen, akkor a Hitvallást kell neki elmondani és magyarázni. Ha pedig a papok bárki olyat is találnának, aki egyetlen szónak is ellentmondana belőle, arról tudják, hogy nem igaz keresztény, hanem a pusztulás fia és eretnek.²⁸

A fentieket összefoglalva, ha a keresztény Magyar Királyság születésével kortárs egyházi gondolkodók írásaira, az addigra már legalább kétszáz éve a klasszikus kánonjog előtti egyházjogi forrásokban általánosan görgetett előírásokra, és több liturgikus műfajból kinyerhető adatokra tekintünk, akkor a hit alaptételeit tartalmazó szövegekkel, legalábbis elvileg, minden hívőnek, a királytól a megkeresztelkedő népig, igen hamar találkoznia kellett keresztény vallásának gyakorlása során, igaz ez még azzal a megkötéssel is, hogy e hívek által számukra olvasott vagy énekelt, vagy általuk tanulás útján kívülről elsajátított szöveg apró szövegváltozatbeli eltéréseket még tartalmazhatott.

2. A HITVALLÁSOK HASZNÁLATÁNAK LEGKORÁBBI KÖZVETLEN ÉS KÖZVETETT SZÖVEGES NYOMAI A 11. SZÁZADI MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

Az alábbiakban röviden arra térek ki, hogy a korai Hitvallások szövegei, vagy a rájuk való értelmező utalások, lehetséges képi ábrázolásaik hogyan találtak utat a 11. századi hazai latin nyelvű, műfajiság tekintetében is színes, legkorábbinak gondolt írásbeliségébe.

A Niceai Hitvallás szövegét, illetve egészen pontosan annak a Breviarium Hipponenséből származó, rövid anathema-záradékkal kiegészített változatát a

²⁸ Bon: Les Sermons d'Adémar de Chabannes, 28.: „Vestrisque plebibus crebro suadete ut, si quem invenerint eos interrogantem quomodo credant vel quam fidem teneant, mox dicant ei hanc Credulitatem, et dicent ita se firmiter credere”, „Si ego aliquando aliquem inveneritis, qui non in omnibus ita credat sicut haec Credulitas pronunciat, vel si unum verbum ex hac Credulitate contraxerit, scitote eum nullomodo esse de vera Christianitate Christi, immo esse filium perditionis et haereticum”.

Hartvik-agenda néven ismert liturgikus kódex tartotta fenn.²⁹ Egy szintén e kódexben ránk maradt *Sermo de fide* című beszéd a Credo – itt az Apostoli Hitvallás (*Simbolum Apostolorum*) egy szövegváltozatát értve alatta – előtt hangzott el.³⁰ A beszéd egyik motívumeleme a *scutum fidei*, a hit pajzsa. Noha a kutatás tudomásom szerint eddig nem kötötte semmilyen módon össze ezt a sermót és az Intelmeket, motívumkincsükben a *scutum fidei* közös. Az Intelmeknek A katolikus hit megtartásáról szóló fejezetében a hit pajzsa utalás szintén egy másik Hitvallás, az Athanasius-féle *Quiscunque vult* szövegét hívja elő a szövegben.³¹ A (művészet) történeti irodalom szintén máig idézett,³² bár ma már korántsem (általánosan) elfogadott, ifj. Horváth János klasszika-filológus tézise a koronázási palást latin nyelvű verses feliratairól, amelyek forrásvidéke alapján ő a kazula ikonográfiai programjában egy Credo ábrázolást látott.³³

A.

Magától értetődően a Hitvallás(ok) szövegének közvetítése és magyarázata a keresztény hitre térők számára az egyháziak vállán nyugodott. A dogmákat distinkció-szerűen – gondoljunk akár az Apostoli, akár a Niceai Hitvallásra – tartalmazó szöveg ismerete, lehetőség szerinti megértése és a hit a benne foglalt tételekben az, ami elválaszt egy keresztényt egy nem kereszténytől és/vagy egy keresztényt egy (áriánus stb.) eretnektől. Bár a középkori egyház története – akár a 11. század végi gregorián reform, a Gratianus-féle kánonjog egységesülése, akár a IV. lateráni zsinat (1215) utáni egyházmegyei zsinatok felől nézve – szövegeiben és szertartásaiban egyre inkább uniformizálódó intézmény történeteként írható le, a korábbi időszak liturgikus könyveiben fennmaradt zsinati szertartásrendek (ordók) még nem teljesen egységesek. Noha ezek a 7. század végétől a 12. század elejéig ismert ordók gyakran tartalmaznak egymásnak megfelelő szertartáselemeket, közöttük kisebb-nagyobb eltérések is megfigyelhetők. A 10–11. századi (vegyes) zsinatok szertartásrendjét leíró ordók ilyen, sok helyen közös eleme, hogy a zsinatok kezdetén egy diakónus az egyház nagy tekintélyű korai zsinatainak határozatait tartalmazó kódexből, amelyet az ordók általában *codex canonum*nak neveznek, felolvassa, hogy hogyan kell zsinatot tartani. A másik szertartáselem, hogy az egybegyűlt egyháziak előtt általában szintén egy diakónus, az ordók által a niceai zsinatra (325) hivatkozva

²⁹ Pontificale Chartvirgi 6.

³⁰ Pontificale Chartvirgi 68., a beszédről részletesen: Madas: Középkori prédikációirodalmunk, 72–73.

³¹ Havas: Intelmek, 16–19.

³² Pl. Jánoska Amália: Koronázási palást.

³³ ifj. Horváth: Legrégebbi magyarországi latin verses emlékeink, 1–19.

felolvasa, hogy mit kell tartani a hitről.³⁴ Az ordók egy része szövegében meg is őrizte az itt következő szöveget, más részük viszont csak a felolvasás tényére utalt. Legkorábbi liturgikus kódexeink közül ilyen zsinati ordót csupán egyben találunk.

A Hartvik-agenda, Agenda Pontificalis, vagy újabban szintén használt néven Chartvirgus-pontifikále a középkori Magyar Királyság területéről ismert egyik legkorábbi liturgikus (tartalmú) kódexünk.³⁵ Őrzési helye Zágráb. A Hartvik-agenda a szakirodalomban zágrábi triásznak nevezett három korai liturgikus kódex egyik darabja az Esztergomi benedikcionáléval és a Szent Margit-szakramentáriummal együtt.³⁶ A kódex és a benne található liturgikus tartalom rendkívül korai datálása miatt kutatása kiemelt jelentőségű. E kutatás a 20. század elejétől kezdve több nyomvonalon haladt: zenetörténészek, liturgiátörténészek, paleográfusok, kodikológusok, irodalomtörténészek és történészek kutatták a könyv és a tartalom eredetét, korát, forrását.³⁷ Főleg Madas Edit kodikológiai és paleográfiai megfigyeléseinek és eredményeinek nyugszik széles körben elfogadott datálása: az írás a 11–12. század fordulójára jellemző, bizonyos helyesírási jellegzetességei miatt lehetséges datálása megelőzi a zágrábi triász egy másik tagjának, a Szent Margit-szakramentáriumnak a datálását.³⁸ A korábbi kutatás kevert tartalmú,³⁹ más műfajokkal kiegészített szakramentáriumnak, vagy ordinárius könyvvel kevert pontifikálénak tartotta. Földváry Miklós e liturgikus könyvtípusra vonatkozó, nagyívű, európai kitekintésű vizsgálata alapján maga a benne található liturgikus tartalom műfaját pontifikáleként határozta meg. A pontifikále az a liturgikus könyvtípus, amely általában véve a püspöki szertartások rubrikált szövegét tartalmazza. Az Agenda Pontificalisba ezen szertartások közül három nagy egység ordóinak rubrikált szövege került be, mégpedig a, bizonyos egyházkormányzati rítusoké b, a liturgikus év rendhagyó szertartásaié és c, bizonyos exodiasztikus szertartásoké.⁴⁰ Földváry Miklós abból a tényből kiindulva, hogy a püspöki ordók egy része nem szerepel a kötetben, azt feltételezi, hogy a pontifikále mintapéldánya eredetileg két kötetes volt, és az Agenda Pontificalis eredetileg csak a feltételezett mintapéldány második kötetének szöveganyagát hagyományozta ránk.⁴¹ A kódexre vonatkozó vizsgálata

³⁴ Ahogy a szövegek fogalmaznak, MGH Ordines 250.: „ubi de fide catholica tractatur, qualiter omnes christicolae unum deum in trinitate et trinitatem in unitate fiducialiter venerari, corde credere, ore profiteri et incessanter excolere debeant.”

³⁵ Kritikai szövegkiadása: Pontificale Chartvirgi. A kódexről írt monográfia: Földváry: Egy úzus születése.

³⁶ Morin: Manuscripts liturgiques, 54–60., Földváry: Egy úzus születése, 53.

³⁷ Kutatástörténeti összefoglalását ld.: Földváry: Egy úzus születése, 52–75., a kutatást megalapozó egyik legfontosabb korábbi mű továbbá: Kniewald: Hartwick, 1–21.

³⁸ Madas: Középkori prédikációirodalmunk, 53.

³⁹ Török: Liturgikus kódexek, 70–71.

⁴⁰ Földváry: Egy úzus születése, 93.

⁴¹ Földváry: Egy úzus születése, 74.

nyomán kibontakozó újszerű tézise továbbá, hogy a kódexben található szövegeket az esztergomi székesegyházban található, teljesen egyedi jellegzetességeket mutató pontifikáléről másolták le. Szerinte a liturgikus szöveganyag ebben az esztergomi műhelyben készült el. Ez a lokális jellegzetességeket mutató liturgia Földváry nézete szerint a 11. században, Szent István korában készült el.⁴² Az esztergomi mintapéldányról készült Hartvik-agendát szerinte az 1080-as vagy 1090-es években másolhatták le, és semmi nem zárja ki, hogy a másolat eredetileg is a zágrábi egyház számára készült és annak alapításakor került oda.⁴³ A kódex zágrábi használatának nyomai a 12. századtól, de a 13. század elejétől kezdve bizonyosan adatolhatók. Földváry azzal bizonyítja elméletét a liturgikus úzus esztergomi eredetéről és lokális sajátosságairól, hogy a középkori Magyar Királyság későbbi szerkönyveiben a korai hagyomány eme lokális jellemzői hosszú ideig megfigyelhetők voltak.⁴⁴

Még ha csak a kódex másolásának datálását fogadnánk is el, és a benne lévő liturgikus tartalom összes elemének esztergomi és Szent István-kori eredetével kapcsolatos kételyeknek helyet hagynánk is, akkor is a zsinati ordóban megjelenő utalás a niceai zsinatra, valamint a Niceai Hitvallás szövegének bemásolt változata időben az egyik első igazi kézzel fogható bizonyítéka a szöveg hazai recepciójának. Különös filológiai „csemegévé” teszi a kódexben található szövegváltozatot záradéka: „Eos autem, qui dicunt: Erat, quando non erat, et quia ex nullis existentibus factus est vel alia substantia dicentes mirabilem filium dei, hos anathematizat ecclesia catholica et apostolica disciplina”.⁴⁵ A záradékból és a kritikai szövegkiadás azonosításából is világos, hogy a szövegben a Niceai Hitvallásnak az a szövegváltozata szerepel, amelyet a III. kartagói zsinat (397) a Breviarium Hipponenséből vett. Erdő Péter magyar fordításában e szövegrész Breviarium Hipponense nyomán: „Azokat pedig, akik azt mondják: „Volt, amikor nem volt” és „mivel a nem létezőkből teremtetett” vagy „más lényegből”, s ezzel változandónak mondják Isten Fiát, kiközösíti a katolikus egyház és az apostoli fegyelem.”⁴⁶ A kanonikus szövegváltozatokban Isten Fiának változékony jelzője a latin változatokban *convertibilem* et *demutabilem* formában szerepel. Az MGH-kiadás a Hartvik-agenda *mirabilem* – csodálatos jelentésű – szövegváltozatát a *mutabilem* helyett keletkező másolati hibának tartja. Természetesen a hibásan másolt záradék által elvész a hittételeket formálisan is pontos szavakkal szövegező értelem a mondatból. Nem deríthető ki, hogy csak lankadt a másoló figyelme, vagy már a mintakódexben is szerepelt a hiba, vagy esetleg nem értette a nem túlságosan egyszerű részt. Mindenesetre különös, hogy a dogmatikai tartalmat érintő szarvashibát később, a kódex feltételezhető zágrábi középkori

⁴² Földváry: Egy úzus születése, 74–75.

⁴³ Földváry: Egy úzus születése, 75.

⁴⁴ Földváry: Egy úzus születése, 101.

⁴⁵ MGH Ordines 377.

⁴⁶ Erdő: Breviarium Hipponense, 261.

használata során nem javították ki a margón sem. Akármennyire szembetűnő is a dogmatikai tételt érintő másolati hiba, a zsinati ordót ennek a rendtartástípusnak a nyugati fejlődési kontextusában vizsgáló Földvály azt állapította meg, hogy noha az ordó javarészt olyan korábbi szövegelemekből építkezik, amelyek számos más zsinati rendtartásban is megtalálhatók, a Hartvik-agenda rendtartásának sajátos jellegzetességei, legegényibb tételei dogmatikai olvasmányszövegei.⁴⁷ Ezek a szövegek pedig éppen a hittel, és a Szentháromságtannal összefüggő imák és olvasmányok.

B.

A Hartvik-agenda egy másik pontján is felbukkan egy Credo-szövegváltozat, mégpedig a nagycsütörtöki krizmaszentelési szertartás elején, ahol azt egy, a hitről – latin címe szerint *Sermo de fide* – szóló sermo vezeti be. E sermóra Madas Edit kutatásai hívták fel a figyelmet, aki a szerkönyv e beszédének elemzése kapcsán mutatta ki, hogy a Credo szövegének elemzése a legkorábbi időktől fogva fontos szerepet tölthetett be a hazai prédikációs gyakorlatban.⁴⁸ Szerinte Szent Gellért elveszett homiliáriumának elején is valamiféle Credo magyarázat állhatott.⁴⁹ Ennek analógiájára Karoling-kori és 12. század eleji sermonáriumokat hozott példaként,⁵⁰ de az általam fent idézett Adémar de Chabannes-féle 11. század eleji zsinati beszédgyűjteménynek is az egyik központi tartalmi elemi a Credo-magyarázat.

A Hartvik-agenda hitről szóló sermójának vezérmotívuma a hit pajzsa (*scutum fidei*).⁵¹ A hit pajzsa a középkori nyugati keresztény szimbolizmus általánosan elterjedt vizuális ábrája, amely diagram formában ábrázolta az Athanasius-féle hitvalláson (*Symbolum Quicunque*) nyugvó Szentháromság-tant. A képi ábrázolás első példái csak a 12. század elejéről ismertek, magától értetődően a hit pajzsa motívumának, e bibliai szöveghelynek, a *Symbolum Quicunque* szövegének és a keresztény hitnek, valamint a hit védőinek a szöveges összekapcsolása ennél jóval korábbi.

Ennek szöveges példája hazai latin nyelvű irodalmunk szintén igen korai – leginkább elfogadott datálása 1015 körüli, amely kitolható még az 1020-as évek első feléig⁵² – példája, a Szent Istvánnak tulajdonított Intelmeknek a katolikus hit megtartásáról szóló fejezete. A rész filológia érdekessége, hogy a szöveget fenntartó kései kódexek kisebb részében szerepel csak a legutóbbi kritikai kiadást készítő Havas László által

⁴⁷ Földvály: A zsinattartás rendje, 30–32.

⁴⁸ Madas: Középkori prédikációirodalmunk, 72–73.

⁴⁹ Madas: Középkori prédikációirodalmunk, 17.

⁵⁰ Madas: Középkori prédikációirodalmunk, 17.

⁵¹ Madas: Középkori prédikációirodalmunk, 73. A *scutum fidei* biblikus szövegeleme: cf. Eph. 6,16.: „Mindehhez fogjátok a hit pajzsát, ezzel elháríthatjátok a gonosz minden tüzes nyilát.”

⁵² Intelmek VII–IX.

is elfogadott *scutum* olvasat, amely a hagyomány egy ágában *statumra* romlott.⁵³ Történeti szövegkritikai érdekessége pedig, hogy a Szentháromságtan hangsúlyozása miatt a fejezet bizonyos részeinek Szent István-kori datálásával kapcsolatban Engel 1813-ban,⁵⁴ Mátyás Flórián pedig 1881-ben kételyeket támasztott.⁵⁵ Érveiket – ezek szerint a Szentháromságtan ilyen hangsúlyozásának csak később, az egyházszakadás (1054) után, vagy akár a 12. század elején volt értelme, ebből adódóan ez egy későbbi szövegbetoldás – Gouth Kálmán 1942-ben a Századok hasábjain elevenítette fel.⁵⁶ Téziseire még abban az évben válaszolt Deér József, hangsúlyozva „Hogy ebben az esetben nem komoly érvel, hanem csupán hiperkritikától sugallott egyszerű találgatással van dolgunk, semmi nem bizonyítja jobban, mint hogy a VIII–IX. század oktató kapituláráiban és zsinati szövegeiben ismételtelen találkozunk a szentháromság-tannak az Intelmekkel lényegében egyező kifejtésével”.⁵⁷

Hartvik-agenda hitről szóló beszéde a nagycsütörtöki krizmaszentelés élén	Intelme, A katolikus hit megtartásáról szóló fejezet
„Similiter, fratres, qui pro criminibus suis a Deo fugit, et fastus e[st] membrum diaboli, si redire vult ad creatorem suum, Deum omnipotentem, in primis habere debet fidei scutum , unde possit se defendere contra universitas fraudes diaboli. Maxima et prima omnium virtutum est fides catholica , quam qui habet, etiam si bona alia fecerit, non prosunt ei, quia, sicut homo non potest[t] se de[f]endere a vulnere, si non habet clipeum, sic etiam non potest peccator se defendere ab insidiis diaboli, qui est invisibilis , si non habet fidem.” ⁵⁸	„Si vero scutum retines fidei , habes etiam galeam salutis. His quidem armis mentis contra invisibiles et visibiles legitime dimicare poteris inimicos . Nam Apostolus dicit: «Non coronabitur, nisi qui legitime certaverit». Fides ergo, de qua loquor, haec est, ut patrem Deum omnipotentem, factorem totius caeli et terrae et unigenitum eius filium, dominum nostrum Iesum Christum de Sancta Maria virgine Angelo annuntiante natum ac pro totius mundi salute in crucis patibulo passum et Spiritum sanctum, qui per prophetas et apostolos atque evangelistas locutus est: Unam Deitatem perfectam, indissolubilem, incontaminatam esse firmiter credas et sine omni ambiguitate teneas. Haec est fides catholica , quam sicut Athanasius dicit, nisi quisquis fideliter firmiterque crediderit, salvus esse non poterit.” ⁵⁹

⁵³ Intelmek 16.

⁵⁴ Engel: Geschichte, 132–133.

⁵⁵ Mátyás: Fontes domestici, 224–225.

⁵⁶ Gouth: Egy forrás, 43–44.

⁵⁷ Deér: A szentistváni Intelmek, 442.

⁵⁸ Pontificale Chartvirgi, 68.

⁵⁹ Intelmek, 16–18.

C.

Mind a Hartvik-agenda zsinati ordójában, mind a nagycsütörtöki krizmaszentelést megelőző, hitről szóló sermóban, mind az Intelmek katolikus hitről szóló fejezetének szövegében a niceai zsinatra visszamenő Hitvallásokra és Szentháromságtanra való utalások szövegesek. Ezek mellé tehetnénk még feltételesen egy rövid szöveges elemeket is tartalmazó képi ábrázolást. A koronázási palástként ismert kazulát – miseruhát – Szent István és Gizella királyné 1031-ben adományozták a székesfehérvári Szűz Mária egyháznak.⁶⁰ A díszes kazulára hímzett igen rövid, leoninus hexameterben írt latin nyelvű feliratok ebből adódóan biztosan latin nyelvű irodalmunk legkorábbi rétegéhez tartoznak.⁶¹ Ezek konkrét forrásaiként, vagy legalábbis eszmei forrásvidékeként ifj. Horváth János olyan 6. századi, Pseudo-Augustinusnak tulajdonított, a Credóról és magyarázatáról szóló beszédek azonosított, amelyek erősen hatottak a Credo középkori képi ábrázolásaira, ebből adódóan magát a palástot is a Hitvallás valamiféle képi ábrázolásaként értelmezte.⁶² Ez a tézise utóbb nem vált széles körben és kritika nélkül elfogadottá. A koronázási palástról doktori disszertációt is író Kovács Éva művészettörténész sokkal inkább a középkor egyik legelterjedtebb, 5. században keletkezett himnusz, a Tedeum ábrázolását látta a kazula képi ábrázolásában,⁶³ Tóth Endre pedig a Mindenszentek liturgiáját és a Laudest.⁶⁴ Jelen tanulmány ennek a problémának a megoldásához nem kíván és nem is tud hozzájárulni, csupán annyit tehetünk hozzá a fenti megoldási javaslatokhoz, hogy azok közül az egyébként a Szentháromságtan dogmáját szövegező Credo ábrázolását azért tartjuk a legkevésbé valószínűnek, mert ebben az esetben, még ha az ikonográfiai program központjába Krisztus ábrázolása kerül is, a Szentháromság másik két eleme sokkal kevésbé hangsúlyos a kompozícióban.

ÖSSZEGZÉS

A filológia kutatások szerint a magyar államszervezés kortársának, Adémar de Chabannes sermóinak autográf kéziratai közvetlenül szentföldi utazása és halála (1034) előtt, 1029 után, legvalószínűbben 1031 és 1033 között keletkeztek.⁶⁵ E beszédek nem csak a francia területek, hanem az egész nyugati, közvetlenül a gregorián reformot megelőző prédikációs gyakorlatának elsőrangú forrásai. Adémar zsinatokra írott

⁶⁰ Kovács: *Species modus*, 18.

⁶¹ ifj. Horváth: *Legrégebbi magyarországi latin verses emlékeink*, 1.

⁶² ifj. Horváth: *Legrégebbi magyarországi latin verses emlékeink*, 1–19.

⁶³ Kovács: *Species modus*, 27–28.

⁶⁴ Tóth: *A koronázási palást*, 83–85.

⁶⁵ Bon: *Les Sermons*, XX–XXI.

beszédeinek témaválasztásai részben előrevetítik azt a sokkal későbbi, IV. lateráni zsinat (1215) utáni gyakorlatot, amikor is a zsinatot celebráló püspökök a szentségekről és azok kiszolgáltatásának módjáról szólnak papjaikhoz. Témaválasztásának másik súlypontja a katolikus hit (*Sermo de catholica fides*). Prédikációinak bűvópatakként visszatérő eleme a Szentháromságtan magyarázata, melyet gyakran a Hitvallások mondatokba rendezhető állításaira, ún. distinkcióira fűz fel.⁶⁶ Hitről szóló beszédének váza az Athanasius-féle *Quicumque vult* Hitvallás mondataihoz főzött terjedelmes magyarázat.

Adémár <i>De fide catholica</i> beszéde	Az Intelmek „A katolikus hit megtartásáról” fejezete
Quam, id est istam fidem catholicam, nisi quisque integram inviolatamque servaverit, absque dubio in aeternum peribit. Omnes haeretici neque integram neque inviolatam fidem tenent, quia violant eam et dirumpunt, quando plus adiciunt , aut minuunt aut supermittunt, sicut in Sinbolo aut in Psalmo est scriptum.	Si qui aliquando infra tuam inveniantur potentiam, (quod absit!), qui hanc collationem sanctae trinitatis dividere vel minuere sive augere conantur, hos ipsos scias esse haeresiarchae servos et non sanctae ecclesiae filios.”

A fenti szövegkapcsolat Ademár 1020-as évek végére keltezett beszéde és a szintén ennél valamivel korábbra keltezhető Intelmek között nem filológiai, ám az Intelmek e szöveghelyének motívumválasztásával kapcsolatban olyan jellegű kritika nem merülhet fel, hogy az ne lenne jellemző Szent István korára, ne lennének kortárs nyugati párhuzamai. Épp ellenkezőleg, mind az Intelmek fejezet, mind a Hartvik-agenda zsinati ordójának egyedi dogmatikai olvasmányai olyan, az 1020-as és 1030-as évek nyugati kereszténységére jellemző korszerű teológiai és dogmatikai tartalmak, amelyeknek igen fontos elemei a Hitvallások és azok magyarázatai. A fentiek alapján a niceai zsinaton megfogalmazott Niceai Hitvallás magyarázatának és általában véve az ősegyházi hitvallások prédikációs magyarázatának lehetett valamiféle reneszánsza az ezredforduló és Krisztus halála ezredik évfordulója között. Ez az időszak gyakorlatilag egybeesett Szent István uralkodásával. Hogy ez a „divathullám” ne érte volna el az országot, főleg a király uralmának második felében, amikor a Szentföldre zarándoklók utazásuk során érintették a Magyar Királyságot, aligha hihető. Talán épp ez a hatás hagyott nyomott a bemutatott hazai szövegméleken is.

⁶⁶ Bon: Les Sermons, XXXII–XXXIV.

BIBLIOGRÁFIA

- A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozata. Közzéteszi Solymosi László. Budapest: Argumentum Kiadó, 1997.
- Bamberg, Msc. Lit. 53: Staatsbibliothek Bamberg., <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsboo140779?page=20,21> (2025. 03. 17.)
- Berno Avgiensis Tractatus Liturgici cura et studio Henry Parkes. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 297.) Turnhout: Brepols, 2019.
- Bon, Bruno: Les Sermons d'Adémar de Chabannes. Edition de Manuscrit de Berlin. Tome Premier. Thèse de doctorat. Langue et littérature latines médiévales. (École Pratique des Hautes Études). 2009.
- Bruns, Peter: „Rom hat sich unserem gütigen König unterworfen”: Kaiser Heinrich II. und das Filioque in der hl. Messe = Rolker, Christof: Kaiser Heinrich II. Herrschaft, Handschriften und Heiligkeit im Mittelalter. Bamberg: University of Bamberg Press, 2024. 243-255., <https://doi.org/10.20378/irb-94579>
- BSB Clm. 6330: München, Bayerische Staatsbibliothek., <https://iif.biblissima.fr/collections/manifest/1d600313fcdf7ec7d7b209d05969caeea3281462> (2025. 03. 17.)
- BSB Clm. 6407: München, Bayerische Staatsbibliothek., <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsbo0036088?page=213> (2025. 03. 17.)
- BSB Clm. 14470: München Bayerische Staatsbibliothek., <https://iif.biblissima.fr/collections/manifest/ceeb5db1d99e6688dbd954bca3edaec694c4e703> (2025. 03. 17.)
- Corpus Synodaliū: Local Ecclesiastical Legislation in Medieval Europe. Ed. Dorin, Rowan., www.corpus-synodaliū.com (2025. 03. 03.)
- Deér József: A szentistváni Intelmek kérdéséhez = Századok 76 (1942)/9-10, 435-452.
- Engel, Johann Christian: Geschichte des ungrischen Reichs. Wien: In der Camesinaschen Buchhandlung. 1813.
- Erdő Péter: Az afrikai egyház legrégibb joggyűjteménye, a Breviarium Hipponense = Magyar Sion 12 (2018)/2, 255-271.
- Mátyás Flórián: Historiae Hungaricae fontes domestici. Quinque Ecclesiae: Taizs, 1881.
- Földváry Miklós István: Egy úzus születése I.: A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században. Budapest: Argumentum Kiadó, 2017.
- Földváry Miklós István: A zsinattartás rendje a Hartvik-agendában = Magyar Egyházzene 19 (2011/2012), 3-32.
- Gericz József - Ladányi Erzsébet: A Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése = Levéltári Szemle 40 (1990)/2, 3-14.
- Gouth Kálmán: Egy forrás két történelemszemlélet tükrében = Századok 76 (1942)/1-3, 43-64.
- Grzywaczewsky, Józef Ks.: Filioque comme un problème Theologique et ecclésiastique = Vox Patrum 33 (2013), 559-579., <https://doi.org/10.31743/vp.4488>
- Györffy, Georgius: Diplomata Hungariae Antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. Volumen I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Budapestini: in aedibus Academiae Scienciarum Hungaricae, 1992.
- ifj. Horváth János: Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink = Irodalomtörténeti Közlemények 60 (1956)/1, 1-19.
- Instructions et constitutions de Guillaume Durand le Spéculateur publiées d'après le manuscrit de Cessenon. Ed. Jos Berthelée - M. Valmary. Montpellier: Imprimerie Delord-Boehm et Martial, 1900.
- Jánoska Amália: Koronázási palást = Kőszeghy Péter (főszerk.) - Tamás Zsuzsanna (szerk.): Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. VI. Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 78-80.

- Kniewald, Károly: Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a = Magyar Könyvszemle 65 (1941)/1, 1–21.
- Kovács Éva: Species Modus Ordo. Válogatott tanulmányok. Budapest: Szent István Társulat, 1998.
- Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium opera et studio Ignatii comitis de Battyán episcopi Transsilvaniae collectae et illustratae. Tomus tertius. Claudiopoli MDCCCXXVII.
- Madas Edit: Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.
- Monumenta Germaniae Historica. Capitula episcoporum. Pars I. Ed. Peter Brommer. Hannover: Hahnsche Buchhandlung 1984.
- Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Ed. Societas aperiendis fontibus rerum germanicarum medii aevi. Legum sectio III. concilia. Tomi II. Pars I. Concilia aevi Karolini. Tomus I. Pars I. Recensuit Albertus Werminghoff. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. MDCCCXVI.
- Monumenta Germaniae Historica. Ordines De Celebrando Concilio. Ed.: Herbert Schneider. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1996.
- Morin, Germain (OSB): Manuscrits liturgiques hongrois des XIe et XIIe siècles = Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 6 (1926), 54–67.
- Patrologiae cursus completus [...]. Patrologiae Latinae Tomus CV. [...] Traditio Catholica saeculum IX. anni 821–836. Theodulfi Aurelianensis episcopi, sancti Eigilis abbatis Fuldensis, Dungali Reclusi, Ermoldi Nigelli, Symphosii Amalarii presbiteri Metensis opera omnia. [...] ed. J.-P. Migne. Tomus unicus. Paris: Migne, 1864.
- Patrologiae cursus completus [...]. Patrologiae Tomus CXXX. [...] Appendix ad saeculum IX. Isidori Mercatoris Decretalium [...] cura et studio Henrici Denzinger [...] Tomus unicus. Paris: Migne, 1853.
- Pontificale Chartvirgi saeculi XI exeuntis de Hungaria (Strigoniense?) (Zagrabiae, Knjižnica Metropolitana MR 165). Edidit: Nicolaus Stephanus Földváy. (Monumenta Ritualia Hungarica III. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum). Budapest: Argumentum Kiadó, 2013.
- Sancti Stephani Regis Primi Hungariae Libellus de Institutione Morum sive Admonitio Spiritualis. Szent István Erkölcstanító Könyvecske avagy Intelmek I. Textum edendum curavit, apparatu critico et translatione instruxit Ladislaus Havas. Debrecini: ex officina typographica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, MMIV.
- Salaberga Psalter, Berlin Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. Ham. 553., https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN838718817&PHYSID=PHYS_0007&DMDID=DMDLOG_0002&view=overview-toc (2025. 03. 17.)
- Somogyi Szilvia: Az esztergomi egyházmegye késő középkori zsinati tevékenységéről és zsinati könyvéről = Századok 155 (2021)/4, 725–760.
- Somogyi Szilvia: Az esztergomi szinodális könyvről: új források, redakciók és szövegtöbbségek nyomában: Előtanulmány egy disszertációfejezethez = Magyar Könyvszemle 135 (2019)/1, 1–17., <https://doi.org/10.17167/mks.2019.1.1-17>
- Tóth Endre: A koronázási palást. Budapest: Nemzeti Múzeum, 2023.
- Tóth Endre: Mióta járunk templomba? (Templom és egyház) = Ephemeris Hungarologica 4 (2024/1) 93–127., <https://doi.org/10.53644/EH.2024.1.93>
- Török József: A 11–12. századi liturgikus kódexek tipológiája = Szelestei N. László (szerk.): Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1989, 63–76.